

РОЛЬ РЕЛІГІЇ У ТРЕТІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: АКАДЕМІЧНА ПОЛЕМІКА

У статті розглянуті деякі з висловлених академічними науковцями гіпотез щодо потенційної ролі релігії у новій світовій війні. Поштовхом до їх обговорення стали події російсько-української війни та релігійний складник цього міждержавного конфлікту, а також помітне наростання глобальної напруженості в світовій системі. Авторка окреслила чотири гіпотези, котрі умовно означила як «есенціалістська», «мотиваційна», «атрибуційна», «інструментальна». Кожна з них пропонує свою бачення взаємозв'язку релігії та ймовірного нового глобального конфлікту.

Ключові слова: релігія, Третя світова війна, глобальний конфлікт, насильство, релігійна ідеологія.

Alla Aristova

THE ROLE OF RELIGION IN THE THIRD WORLD WAR: ACADEMIC CONTROVERSY

The article examines some of the hypotheses from academic scientists regarding the potential role of religion in a new world war. The impetus for such discussion was the events of the Russian-Ukrainian war and the religious component of this interstate conflict, as well as the noticeable increasing of global tensions in the world system. The author outlined four hypotheses, which she conditionally defined as “essentialist”, “motivational”, “attributional”, “instrumental” ones. Each of them offers its own vision of the relationship between religion and a possible new global conflict.

Key words: religion, the Third World War, global conflict, violence, religious ideology.

Актуальність. Війна є константою відомої історії людства, для якої навіть історично короткі мирні часи ставали присутньою *передвоєнним* або *післявоєнним* періодом. Трансформація воєн у постмодерну добу, як і трансформація релігії, вочевидь народжують нові форми взаємозв'язку і взаємозалежності між ними і, своєю чергою, посилюють процеси гібридизації, дифузії, проксиматії обох явищ, імовірність спалаху нових злочинів-покручів проти людяності.

Аналіз ролі, яку відіграла релігія у Першій та Другій світових війнах, а також ті зміни, що ставалися в релігійному ландшафті та релігійній ситуації після кожної зі світових воєн, а з тим наступної холодної війни (у сучасному дискурсі – Першої холодної), серії геноцидних воєн після розпаду соціалістичного «концтабору», процесів глобалізації тероризму, тягла російсько-українська війна (найбільша на європейському континенті від часу Другої світової) – логічно й імперативно спонукали до прогнозуваної полеміки щодо *релігійного складника Третьої світової війни* (загрозу, невідворотність, ознаки або навіть початки й вогнища якої відчитують уже). А вплив останнього видається безсумнівним.

Після краху біполярного світу Френсіс Фукуяма висловив надію, що настав «кінець історії» у вигляді глобальної перемоги демократії та просунутого

західного капіталізму. Втім, така «оптимістична» візія одразу ж постала перед імовірністю геть іншого «кінця» у вирі терору, ненависті, паніки та насильства. Про Третю світову міркували і міркують як масштабну боротьбу за перерозподіл світового лідерства між ключовими країнами Сходу і Заходу, як потенційний глобальний військовий конфлікт із застосуванням ядерної або іншої нищівної зброї, як одночасний театр воєнних дій на всіх або більшості континентах... При тому *за* або *над* політичними лаштунками вбачають і протидію релігійних (сакральних) сенсів, ідей, цінностей, ідентичностей.

Ця розвідка – не більш як попередня спроба означити ті головні позиції й гіпотези, які розділили (наживили?) академічну спільноту. Вихідна теза цієї полеміки: релігія *так чи інакше* була, є і буде чинником сучасного і майбутнього *політично організованого насильства*. Суть дискусії закорінена саме в цьому «так чи інакше». Але в кожному разі, за релігією визнано повернення ролі значущого соціального агента, інтенціонального й каузального фактора в системі міжнародних відносин і глобальної політики та категорії світової (не)безпеки.

Аналіз публікацій з проблеми. Умовним відліком академічної полеміки зазвичай вважають книгу С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» (1993)

і дискусію навколо проблеми цивілізаційних і релігійних ідентичностей як кордонів майбутніх світових конфліктів. Хоча глибшою історичною спонукою до таких дебатів стало очевидне зростання релігійного впливу на міжнародну політику ще з 1970-х років (зокрема, внаслідок тривалих ізраїльсько-палестинських, індійсько-пакистанських, північноірландських, радянсько-афганських конфліктів) і рефлексія цього впливу, та злам усієї звичної геополітичної матриці від кінця 1980-х.

Останні десятиліття спонукали провідних аналітиків (особливо у галузі міжнародних відносин та політичної соціології) визнати, що релігія, релігійні інститути та релігійні мотивації після доби «політичного реалізму» примусили переглянути самі засади теорії міжнародних відносин і вести мову про «геополітику віри в XXI ст.». Про це красномовно свідчили самі назви видань, що ставали резонансними у наукових і політичних колах: «Вплив віри: релігійні групи і зовнішня політика США» (Е. Абрамс); «Священне і суверен: релігія і міжнародна політика» (Дж. Карлсон, Е. Овенс); «Релігія та безпека: новий зв'язок у міжнародних відносинах» (Р. Сейпл, Д. Гувер); «Народи під Богом: геополітика віри у XXI столітті»; «Привнесення релігії в міжнародні відносини» (Дж. Фокс, Ш. Сандлер); «Глобальне відродження релігії та трансформація міжнародних відносин у двадцять першому столітті» (С. Томас); «Роздуми про Америку, Бога та світові справи» (М. Олбрайт); «Терор в ім'я Бога: глобальне зростання релігійного насильства» (М. Юргенсмейер); «Війна, релігія та імперія: трансформація міжнародного порядку» (Е. Філліпс), «Боже століття: відродження релігії та глобальна політика» (М. Тофт, Д. Філпотт і Т. Шах); «Релігія і теорія міжнародних відносин» (Дж. Снайдер); «Хрестовий похід XX століття: битва Ватикану за відновлення християнської Європи» (Дж. Хемедес) тощо¹. Суголосні розвідки

щодо «великого повернення релігії», ролі релігійного чинника у світових і українських реаліях, формування особливого поля релігійної безпеки / небезпеки вели й українські науковці (Є. Бистрицький, В. Горбулін, О. Горкуша, В. Єленський, С. Здіорук, І. Козловський, А. Колодний, П. Павленко, О. Саган, Л. Филипович, В. Шевченко та ін.).

Голова FPRI's Центру з вивчення Америки та Заходу, професор міжнародних відносин та історії Вольтер А. Макдугалл у Темплтонській лекції з релігії та міжнародних відносин (17.10.2019 р.) задався питанням: чому більшість фахових дослідників міжнародних відносин тривалий час були «настільки сліпі щодо ролі релігії» і визначив п'ять причин цієї сліпоти. По-перше, нестача вчених-релігієзнавців і політиків-практиків із досвідом одразу в обох галузях: тим, хто глибоко розуміється на одній або кількох релігійних традиціях, зазвичай бракує знань або досвіду в міжнародній політиці та державницькій справі, й навпаки. По-друге, на відміну від царини міжнародних відносин і дипломатії як реальної, «іманентної», або *арени влади* із помітними матеріальними вимірами, релігія є «трансцендентною», *ареною віри*, мотиви й результати якої непередбачувані, емпірично невимірні, вплив на людську поведінку – раціонально не прораховуваний. Третім чинником дослідник назвав схильність західних інтелектуалів мислити дихотомічно: протиставляти реалізм та ідеалізм, або світське та релігійне як бінарні опозиції. По-четверте, послався на вплив (із кін. XIX ст.) невинуватого припущення про те, що занепад релігії є неминучим похідним продуктом модернізації (ця теза, зрештою, була спростована відновленням інтересу не тільки до релігії, а й до широкого спектру релігійних феноменів – від фундаменталістських течій до різних форм духовності Нью-Ейдж). Нарешті п'ятим джерелом «ганебної сліпоти» щодо ролі релігії у світових справах він визначив «сивий міф Просвітництва про народження сучасної міжнародної системи»: начебто Вестфальський мир назавжди «опустив завісу над епохою релігійних воєн»².

Погодимось: напевно завіса опустилася тільки на антракті, аби поміняти декорації та перевдягти акторів. Концептуалізація поствестфальської історії оприявила геть інакшу, далеку від парадигми політичного реалізму, роль релігії у визріванні, та ескалації воєн, і насамперед – воєн світових. А широкомасштабна фаза російсько-української війни щобільше актуалізували конфліктологічний дискурс навколо ролі релігії у геополітичних цивілізаційних / конфліктах.

¹ Abrams E. (2001) *The Influence of Faith: Religious Groups and U.S. Foreign Policy*. Lanham: Rowman & Littlefield; Carlson J. and Owens E., eds. (2003) *The Sacred and the Sovereign: Religion and International Politics*. Washington: Georgetown University; Seiple R. A., Hoover D. R., eds. (2004) *Religion and Security: The New Nexus in International Relations*. Lanham: Rowman & Littlefield; Fox J., Sandler Sh. (2004) *Bringing Religion into International Relations*. New York: Palgrave Macmillan; Thomas S. (2005) *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations in the Twenty-first Century*. Lanham: Rowman & Littlefield; Albright M. (2006) *The Mighty and the Almighty: Reflections on America, God, and World Affairs*. New York: HarperCollins; Phillips A. (2010) *War, Religion, and Empire: The Transformation of International Orders*. New York: Cambridge University; Toft M., Philpott D., and Shah T. (2011) *God's Century: Resurgent Religion and Global Politics*. New York: W. W. Norton; Snyder J., ed. (2011) *Religion and International Relations Theory*. New York: Columbia University; Juergensmeyer M. (2017) *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. 4th ed. Berkeley: University of California; Chamedes G. (2019) *A Twentieth-Century Crusade: The Vatican's Battle to Remake Christian Europe*. Cambridge: Harvard University Press.

² McDougall W. A. *The Myth of the Secular: Religion, War, and Politics in the Twentieth Century*. Available at: <https://www.fpri.org/article/2019/10/the-myth-of-the-secular-religion-war-and-politics-in-the-twentieth-century/> (accessed 22.09.2024).

Мета статті – вирізнити і порівняти основні гіпотези про характер взаємозв'язку релігії та ймовірної Третьої світової війни, з урахуванням релігійного виміру попередніх світових воєн і глобальних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. У футурологічних прогнозах і релігійно-політичних роздумах істориків, політичних аналітиків, соціологів, релігієзнавців увиразнюються кілька гіпотетичних припущень щодо ролі релігії у Третій світовій війні, загроза якої нависає над людством (або й уже оприявнює себе через жорстокі регіональні війни та геополітичні поділи). Умовно виділимо й означимо такі гіпотези:

1. **Есенціалістська** – релігія визначатиме саму природу і характер нової світової війни.

2. **Мотиваційна** – релігія стане каталізатором і мотиватором насильства у Новій війні.

3. **Атрибуційна** – релігія лише потенційна риса, ознака, характеристика майбутнього світового конфлікту.

4. **Інструментальна** – релігію використовують як зручний і дієвий інструмент для просування геополітичних інтересів.

Перша з-поміж гіпотез (есенціалістська) із посиланням на характер і наслідки світових воєн ХХ ст. прогнозує питому релігійний характер нової глобальної війни. Чи не першим, хто висунув і концептуалізував ідею, що Перша світова війна була передусім *релігійною подією*, зіткненням релігій і натхненних священними цілями вірян, був історик Філіп Дженкінс. Його книга «Велика і священна війна: як Перша світова війна стала хрестовим походом» (2014)³ розгортає цілу панораму Першої світової – «священної битви» переважно християнських націй. Війна 1914–1918 рр. постала в його наративі як зіткнення релігій, глобальний духовний конфлікт, «священноборчий» сенс і цілі якого надихали людей брати до рук зброю, воювати й лишатися в окопах. Дженкінс не тільки стверджує, що Першу світову можна посутньо описати в термінах християнського хрестового походу (з огляду на те, як її пропагували та уявляли ті, хто брав у ній участь із різних сторін), але й спростовує бачення християнства ХХ ст. як «релігії миру». Автор доводить: всі християнські церкви стали на захист і підтримку власних політичних режимів та участі у тотальній війні; духовенство всіх країн спонукало свою паству вступати на військову службу або іншим чином виконувати свій патріотичний обов'язок; лідери, що примудрилися поєднати євангельські ідеї із заклик до зброї, діяли в усіх деномінаціях ворожих сторін. «Жертви виявилися такими великими, – пише автор, – що лише перемога могла їх викупити; ворог був таким лютим, що неможливо

було уявити жодного перемир'я чи компромісу; і справа, за яку боролися, була такою священною, що її геть не можна було покинути». Релігійне кредо війни як «святої справи», що твориться з Божого благословення, як вищої місії й святого покликання нації, виголосили і кайзер Вільгельм II, і президент США Т. В. Вільсон, і російський цар, і лютеранський, і православний провід. А коли Османська імперія долучилася до війни на боці Німеччини (восени 1914 р.), султан Мехмед V, перебравши на себе роль халіфа всіх мусульман, урочисто проголосив джихад, за яким невдовзі послідував геноцид християн (найперше вірмен та греків). Риторика священної війни і хрестового походу пронизувала австрійську, пруську, російську, британську пропаганду. Її уникнули хіба що євреї, але описували себе як «Божий народ» у часи «Божого суду»; війна одночасно спричинила величезний сплеск як антисемітизму в усіх державах, втягнутих у протиборство, так і сіонізму. А зрештою, по завершенні, трансформувала і християнство, і юдаїзм, й іслам, спричинила катастрофічне «розчарування» у вірі та фактично перекроїла релігійну мапу світу. Перша світова стала кризовою для церков, бо мільйони європейців вийшли з неї, глибоко розчаровані духовенством і релігійними інституціями, «які перетворили хрести на багнети» і охрестили їхню криваву справу.

Ідею про питому релігійний характер Першої світової підтримує і В. А. Макдугалл⁴. А серед історичних передумов, що употужнили релігійний чинник, вказує на зрощення релігії з націоналізмом та імперіалізмом та поширення нових релігійно-імперських ідеологій (зокрема, проголошення православ'я основою режиму Миколи II).

Відтак наслідками війни стали:

– занепад традиційних конфесій: до 1930-х Католицька церква перебувала в обороні, попри зусилля пап засудити Велику війну та попередити європейців про тоталітарне переродження в Радянській Росії, Італії й Німеччині; католицькі цінності переважали лише в авторитарних державах другого ешелону (як-от Польща, Австрія, Португалія, Іспанія); протестантські храми були зруйновані; православна церква розіп'ята більшовиками;

⁴ В. А. Макдугалл, своєю чергою, звертає увагу на кілька сюжетів, що обумовили питому релігійний характер Першої світової війни: а) Французька революція довела «тиранію розуму» до таких крайнощів, що європейці в інших країнах «згуртувалися за своїми традиційними престолами та вівтарями», а тим була відроджена риторика священної війни (австрійська, пруська, російська, британська пропаганда зображувала Французьку Республіку безбожною, а Наполеона – Антихристом); б) саме в добу Реставрації виник рух романтизму, а відтак християнський романтизм і політика «християнського генія» просякли дипломатію наступних десятиліть (зокрема, це і містичний Священний союз російського імператора Олександра I); в) поширення релігійно-націоналістичних та релігійно-імперських ідеологій.

³ Див.: Jenkins Ph. The Great and Holy War: How World War I Became a Religious Crusade. New York : HarperCollins, 2014.

– квітування нових форм уявлень про надприродне: зажили популярності езотеричні, окультні, містичні, нетрадиційні, месіанські та інші пасіонарні рухи, які швидко набули секулярних форм⁵;

– поширення т. з. «політичних релігій» (як-от націонал-соціалізм, фашизм, комунізм) із «антихристиянськими формами доктрини, літургії та іконографії».

Висновок, суголосний у Макдугалла й Дженкінса: *секуляризація перемогла не через модернізацію, а саме через Першу світову війну*. І далі: єдиними націями, які вийшли з Великої війни зі зміцнілими громадянськими релігіями, були ті, що найменше постраждали та найбільше отримали від неї: імперська Японія та Сполучені Штати. І саме вони зіткнулися в Другій світовій на Тихому океані, й ця катастрофа набула змісту чергової священної війни – війни громадянських релігій.

Попри те, що Друга світова війна, за винятком цього сюжету, розгорталася як конфлікт переважно світських ідеологій і відверто політичних інтересів, її наслідки для світового релігійного ландшафту також стали радикальними. Тут не можна обійти згадкою Голокост, дискурс «теології після Аушвіцу» та нове Велике розчарування в релігії. Учergове процеси секуляризації виявилися лише процесом поствоєнного переулаштування світу, зовні-секулярної трансформації релігії та світоглядних пошуків поза релігійними традиціями. Та разом із тим у лоні західних церков поставала нова теологія, нова концепція Бога (і ставлення Бога до світу), набув сили новохаризматичний рух.

Які ж процеси, на думку дослідників, відбуваються зараз, у переддень Нової світової війни? В. Макдугалл вказує на такі:

– по-перше, утвердження нових форм альянсів між державою і релігією (від зрощення політичних і релігійних інститутів, одержавлення релігії, як-от у Росії, до внутрішньої сув'язі, коли сама політична культура є похідною від теології, норм та інститутів релігії, як-от у постколоніальних мусульманських країнах, Саудівській Аравії, Ірані, Індонезії тощо);

– по-друге, ідея екуменізму у міжконфесійних стосунках втратила парадигмальне значення, конструйовані гуманістичні етики не набули популярності;

– по-третє, релігійні ідентичності та релігійні кордони не тільки не щезли, але набули нової конфігурації й трансконтинентальних обрисів; харизматичні форми світових релігій довели свою здатність місіонерського проникнення в інші цивілізації та фактично змагаються за навернення Південної Африки (причому провідну роль поступово перебравли мусульманські країни, які гостро конкурують

між собою за конфесійні, політичні, стратегічні пріоритети);

– нарешті, на Сході зринає феномен, для якого ще шукають назву («транскультурна релігія», «азіатські цінності», «китайські цінності»), угрунтований на синтєзах конфуціанства, даосизму, буддизму, культу предків, сімейних традицій, цінностей громадянської й національної солідарності, соціальної стабільності (вищої за особисту свободу) тощо, і водночас не прив'язаний до жодних теологічних доктрин, Святого Письма, готовий до адаптації як до різних економічних і політичних умов, так і до технологій нового покоління, штучного інтелекту. Рекламований через мережі Інститутів Конфуція, ініціативи «один пояс, один шлях», поширений всією Азією, націлений на Європу та Океанію...

Ці міркування стали підставою для висновку: якщо Перша світова війна була зіткненням традиційних релігій; Друга світова – громадянських і політичних релігій, то *Третя світова з високою імовірністю стане зіткненням «трансконтинентальних громадянських релігій»; західних, ісламських і азійських цінностей*. З огляду на нищівну силу зброї масового знищення та колосальні потенційні жертви, вона набере апокаліптичного характеру й сенсів Священної битви. А людство, якщо виживе в ній, спостерігатиме нові форми десекулярної трансформації релігії.

Друга гіпотеза (мотиваційна) була висловлена раніше, краще відома й ширше дискутована в науковій і публіцистичній літературі. Її вихідна теза: *релігія в сучасному міжнародному порядку – це інститут або система, яка каталізує (мотивує, інспірує) насильство*. А трендом сучасності стає саме щобільша запитаність релігійної мотивації політичного насильства.

Від кінця 1990-х – початку 2000-х низка західних дослідників (найперше, М. Юргенсмейер, Дж. Фокс, П. Бергер), міркуючи про роль релігії у міжнародній політиці, вказували на різочу релігієподібність (зокрема й функціональну) світського націоналізму, посилення «релігійних націоналізмів» як опозиції світській державі та зв'язок між ними і насильством⁶. При цьому релігію характеризували як явище, здатне активно впливати на соціум і примушувати соціальних акторів змінювати хід подій.

Поряд із тим невпинно зростає корпус праць, який зображав «ісламський тероризм» як нову глобальну проблему сучасності та загрозу національній

⁵ Jenkins Ph. (2014) *The Great and Holy War: How World War I Became a Religious Crusade*. New York: HarperCollins. P. 134.

⁶ Juergensmeyer M. (1994) *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State*. Berkeley : University of California Press; Fox J. (2004) *The Rise of Religious Nationalism and Conflict: Ethnic conflict and revolutionary wars, 1945–2001*. Journal of Peace Research. Vol. 41 (6). P. 715–731; Juergensmeyer M. (2008) *Global Rebellion: Religious Challenges to the Secular State, from Christians Militias to Al Qaeda*. Berkeley : University of California Press.

і світовій безпеці. Соціологи вказували на те, що діяльність терористичних угруповань («Аль-Каїди», ІДІЛу тощо) та й самі акти тероризму насправді не націлені на християнство чи будь-яку іншу релігію як прямого ворога: це передовсім битва із Заходом, а не війна між релігіями. Інша річ, що форма й мотивація такого спротиву є релігійною, але зміст – відверто політичний, це – транснаціональний рух опору, де релігія виконує роль ідеології опозиції. У більшості випадків релігійні повстанці прагнуть замінити світську державу національно-релігійною або світовим Халіфатом. Парадокс убачали в тому, що оголосивши битву Заходу й глобалізації, такі терористичні угруповання самі ставали глобальним феноменом: їхня мережа – транснаціональна, технології комунікації – найсучасніші, театр терористичних дій має світовий масштаб, а візія «Великої Війни», воїнами якої вони себе вони себе уявляють, є по суті власним глобальним проєктом у релігійних шатах. Релігія надала терористичному насильству, спрямованому проти символів глобальної економічної й політичної влади, особливу моральну легітимність, метафору Космічної війни (надчасової й надтериторіальної), Останньої битви між Добром і злом. Звідси – прагнення, щоби кожний новий терористичний акт набував форми й розголосу апокаліптичної катастрофи. Релігійна оболонка дозволила відтак здійснити – переконливо для мас (!) – *ідейну трансформацію світської, політичної, міжнародної боротьби на натхненну Священну битву*. Інакше кажучи відбулася не так політизація релігії, як релігізація політики.

Ця позиція чи не найповніше була артикульована Марком Юргенсмером. Дослідник належить до кола провідних експертів з проблеми релігійного насильства, і упродовж десятиліть його книги були присвячені світогляду та життєві тих, хто брав до рук зброю в ім'я своєї віри. Його праці ставали підґрунтям для висновку про глибинний зв'язок релігії й насильства як ознаку всіх історичних релігійних традицій (від епохи архаїчних жертвопринесень до релігійно вмотивованого джигадизму). За висновком Юргенсмера, міжнародний тероризм продукував насильство як «вражаючу імітацію» релігійних обрядів і релігійної мети, «наче це Божа війна, а не їхня». Спонукаючи світську владу реагувати на терор терором, ісламісти сподівалися досягти двох речей: а) оприаявити матеріальні докази для своєї пропаганди, що світська влада – це лютий ворог і безжальна потвора; б) спровокувати велику війну, коли увесь мусульманський світ на релігійному запалі посує в герць.

Стрижневим концептом для автора стає «Космічна війна» – ідея про те, що земне насильство, вчинюване релігійними терористами, постало проєкцією метафізичного й трансцендентного

протиборства Добра і зла, Правди і брехні. Тим творилася, так би мовити, альтернативна реальність. Звідси випливають сутнісні риси «зараженої війною» релігійної свідомості: радикальний дуалізм, демонізація ворога, готовність до самопожертви в ім'я Бога, моральне виправдання насильства, навіть проти одновірців, тощо. Образи праведної війни і жертви тліють у глибинах кожної релігійної традиції, а глобалізація щосили роздуває цей вогонь. Закономірно, що з праць Юргенсмера прямо виводили висновок про *прийдешню глобальну війну як розпалену світовим релігійним тероризмом*, і в якій релігійно інспіроване насильство стане головною причиною катастрофічних людських жертв.

Тим несподіванішими стали останні книги соціолога («Бог на війні: альтернативна реальність релігії і війна», «Коли Бог перестає боротися: як закінчується релігійне насильство»)⁷, що містять образи «альтернативної реальності» втихомиреної релігії. Якщо його перші праці були присвячені тому, як виникають і набувають сили радикальні релігійні рухи, то останні – як ті самі рухи згасають. У книзі «Коли Бог перестає боротися» автор розглядає три кейси – ІДІЛ, рух філіппінських мусульман-моро та сикхів у Пенджабі, – що завершилися в різний спосіб: або розгромом баз і проводу, або відносно мирним політичним врегулюванням, або поступово згасли через внутрішні суперечності та відмову лідерів від борні. Із вихідних міркувань дослідника про «Космічну війну» як рушійний образ релігійного терору впливає і критерій його завершення: насильство зникає тоді, коли щезають / тьмяніють / вичерпуються образи Космічної війни, коли міф про священну війну сходиться на рівень міфу про далеке минуле чи-то віддалений кінець світу. З-поміж внутрішніх чинників загасання релігійної мотивації насильства – зневіра у боротьбі, що раніше була сенсом життя і найвищою цінністю (сумніви, невдачі, поразки); внутрішні розбрати, розколи, здрибнення на течії й відгалуження; а також нова надія – на можливість перемовин з владою та мирне врегулювання. Серед зовнішніх: політичні засоби стримування насильства; поміркована урядова політика обмеження репресій, аби не провокувати насильство у відповідь; відновлення громадянського порядку в країні; грамотна комеморація («часом утихомирити терористів простіше, якщо дозволити їм назвати місцеву школу на честь вбитого провідника») тощо. Відтак навіть найжорстокіші рухи, десятиліттями

⁷ Juergensmeyer M. (2020) *God at War: The Alternative Realities of Religion and War*. New York: Oxford University Press; Juergensmeyer M. (2022) *When God Stops Fighting: How Religious Violence Ends*. Oakland: University of California Press.

натхненні ідеями Божої війни, здатні поступово згаснути, а ідеологія й практика тих, хто був відданий програмі тотальної війни, – зазнати принципових змін. А отже, й Третя світова з неминучою і близької перспективи людства здатна відсунутися на невизначений термін.

Третя гіпотеза (атрибуційна) репрезентує альтернативне бачення ролі релігії: остання *не є дійсним джерелом, причиною чи спонукою тяглих / майбутніх конфліктів* у глобальному світі, а лише їхньою рисою, ознакою, характеристикою; зумовлює радше миротворчі, медіаційні, ніж конфліктні процеси. Ця позиція виформована у полеміці навколо т. зв. Нових воєн (англ. «New Wars»), термін запропоновано М. Калдор для характеристики воєн нового типу, що характерні для періоду після Холодної війни і принципово відрізняються від «класичного» регулярного політичного конфлікту, з його чіткою просторовою локалізацією, розмежуванням на комбатантів і некомбатантів, фронт і тил тощо⁸). Угрунтована на переважно політичній візії парадигми Нової війни, ця гіпотеза:

- інтерпретує війну насамперед як новітні гібридні форми політично організованого насильства й політичного контролю за населенням;
- шукає макросоціологічні причини сучасних і майбутніх конфліктів;
- вказує на якісну трансформацію масштабів, засобів і цілей війни;
- надає виняткового значення політиці ідентичності, вважаючи, що жодна ідеологія не зможе успішно мобілізувати на масову підтримку війни без конструювання значущих суспільних ярликів;
- заперечує неодюркгеймівську концепцію війни, яка передбачає, що культурні фактори, зокрема й релігійні системи, самі по собі спричиняють народження та збереження організованого насильства.

Так, на думку Сініши Малешевич, Едварда Ньюмана⁹, культурні коди безумовно сприяють війні, але вони не відповідальні за розв'язання війни як її найглибша причина й спонукальна сила. Правдивими засадами воєн є історичні та матеріальні умови, геополітичні й ресурсні інтереси, розбіжності в рівні технологічного розвитку, рівень державної централізації та політичні режими, а не власне культурні відмінності, як-от релігія. Війна – це насамперед *соціальний інститут, що відбиває соціальну структуру суспільства* та який, звісно, легітимізують політично й ідеологічно. Релігія, отже, не

спричинятиме Нові війни, але може стати їх важливою характеристикою.

Водночас ідеологія (релігійна чи ні) сама по собі недостатня для пояснення процесів політичного насильства, бо радикалізація дій є наслідком попереднього процесу внутрішньогрупової соціальної ідентифікації. Ідеї, які впливають на терористів, виформовуються в групах (наприклад, мусульманська ідентичність структурована не так релігією, як соціальними обставинами: місцевістю, етнічною приналежністю, класом, професією, мовою), а отже, саме груповий контекст насичує ту чи іншу ідеологію груповою агресією. Не релігія визначає засоби досягнення мети, а група надає релігії відповідну інтерпретацію. Тому питання про те, «як релігія сприятиме конфлікту?» чи «як релігія впливатиме на конфлікт?» доречніше переформулювати в іншій площині: «які соціальні процеси ідентифікації чи деідентифікації призводять до політичного насильства?». Відтак і єдиний ефективний спосіб розв'язання конфліктів із релігійними ознаками – не реформи всередині релігії чи стимулювання міжрелігійного діалогу, а зміни політичного балансу сил у державі й суспільстві. Це питання влади, а не релігії.

Прихильники цієї позиції звертають увагу на те, що секуляризована політика, не обмежена релігійною етикою, здатна бути вкрай безжалюною у впровадженні своїх цілей. Нові світські політичні ідеології постали як значно потужніший генератор соціального насильства, ніж традиційні релігії будь-коли.

Так, на думку істориків Ендрю Голта, Джона Д. Гослера¹⁰ твердження про те, що релігійні війни є жорстокішими і віктимнішими за інші типи воєн, не мають надійних емпіричних доказів. Понад те, існує своєрідне розмежування:

- між професійними істориками, з одного боку, які з опертям на емпіричний аналіз історичних воєн доводять, що релігійні становлять лише скромний відсоток від них, і вважають тези штибу «релігія є причиною більшості воєн», «найкривавішими війнами в історії були релігійні», «релігійні ідеології є провідними чинниками ескалації насильства» – необгрунтованим міфом;

- і видатними інтелектуалами, вченими, політиками, митцями, з іншого боку, з їхніми довільними розумуваннями на тему релігійної війни (від С. Гарріса і Р. Ніксона до Р. Докінза).

Е. Голт і Дж. Гослер вказують, що подібні міфи закорінені у добі Нового часу й Просвітництва,

⁸ Kaldor M. (2001) *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press.

⁹ Malešević S. (2008) *The sociology of New Wars? Assessing the causes and objectives of contemporary violent conflicts*. *International Political Sociology*. Vol. 2. P. 97–112; Newman E. (2004) *The 'New Wars' debate: A historical perspective is needed*. *Security Dialogue*. Vol. 35 (2). P. 173–189.

¹⁰ Holt A. *The Myth of Religion as the Cause of Most Wars*. Available at: <https://apholt.com/2023/01/03/the-myth-of-religion-as-the-cause-of-most-wars/> (accessed 22.09.2024); Hosler J. D. (2022) *Seven Myths of Military History* / Ed. by J. D. Hosler, A. J. Andrea, A. Holt. Indianapolis: Hackett.

коли ще надто живою була пам'ять про тривалі й запеклі релігійні війни між католиками і протестантами в Європі (французькі релігійні війни 16 ст., Тридцятирічна війна, громадянська війна в Англії 1642–1561). Без сумніву, релігія часто надихала або мотивувала насильство, але чи правда, що вона історично була головним і найживильним його джерелом? Натепер верифікованого обліку й точного підрахунку втрат не існує, найперше через методологічні проблеми «вирішення» питома релігійних воєн з-поміж інших типів конфліктів або ж чіткого встановлення моменту, коли саме релігійні чинники у війні починають переважати світські мотиви або цілі (а для фахових істориків посилання на начебто «очевидність» сили не мають).

Якщо під релігією розуміти віру в Божественне і благоговіння перед трансцендентним Іншим, що впливають на думки, мораль і вчинки вірян, то релігійні війни, на думку дослідників, можна умовно розглядати як такі конфлікти, де «релігійна віра або відданість відіграють ключову роль у мотивації більшості їх ініціаторів та/або учасників». Тритомна «Енциклопедія воєн» за редакцією військових істориків Ч. Філліпса та А. Аксельрода¹¹ (видання, яке стало чи не найбільше знаним і найширше цитованим в американському академічному та освітньому середовищі) містить аналіз 1763-х воєн, що спалахували у всесвітній історії людства. Робота над енциклопедією тривала бл. 10 років, її укладачі залучили до співпраці численних фахівців, сперлися на обширний корпус авторитетних довідкових, енциклопедичних та статистичних джерел. З-поміж усього корпусу наведених воєн лише 121/122¹² підпали під категорію «релігійних», тобто 6,9 % (з них 3,8 % так чи інакше пов'язані з ісламом). Укладачі у довгому покажчику статей про релігійні війни не пояснюють свою методологію класифікації (хоча чітко вказують на релігійні особливості війни, яку віднесли до категорії «релігійних»), але зазначають у вступі, що релігію часто використовували як своєрідні шати для домодерних воєн, що спалахували внаслідок цілком світських причин – економічних, політичних, територіальних. Навіть за спроби посперечатися з авторами і віднести ще десятки воєн до релігійних, вони сукупно навряд чи б дотягли навіть до чверті переліку. Підсумково виражено, що ідеології імперського типу (незалежно від маскуваності релігійністю) історично були головним джерелом інспірації більшості воєн, аніж власне релігійні доктрини.

¹¹ Encyclopedia of Wars (2005): in 3 vols / Ed. by Ch. Phillips and A. Axelrod. New York : Facts on File.

¹² Один запис містить вказівку на 2 війни.

Так само Метью Вайт – автор «Великої книги жахливих речей»¹³, що була схвально сприйнята в академічних колах, – серед 100 найбільших звірств, які сталися, на його думку, в історії людства, до питома релігійних відніс лише 11 (тобто 11 %). Роль методологічних підстав такого добору виконали три основні принципи: а) єдиною відмінністю між протиборчими сторонами, представниками тієї самої країни, етносу, громади, мови, була релігія; б) неможливість описати самий конфлікт без прив'язки до релігії; в) самі ворожі сторони декларували релігійні мотиви та за відсутності інших явних причин. Серед цих 11-ти релігійно інспірованих звірств – Тридцятилітня війна, повстання Махді, хрестові походи, Французькі релігійні війни, розділення Індії, Тайпінське повстання тощо. Знов-таки, навіть за коригування авторського переліку частка вмотивованих саме релігією «найгірших звірств історії» не перевищує 13 %. За баченням Вайта, війни за гегемонію або конфлікти типу «failed state» (крах центрального уряду із наступним поділом земель і громадянськими війнами) є причиною більшої жорстокості, ніж релігія. У наведеному статистичному розподілі з 455 млн сукупних жертв цих історичних звірств близько 47 млн (бл. 10 %) були пов'язані з релігією (пор.: комуністична ідеологія відповідальна за 67 млн смертей, або майже за 15 % жертв).

С. Пінкер¹⁴ у суголоному дослідженні серед 21-го найгіршого звірства в історії відвів релігійним конфліктам лише 14,2 % (натомість бл. 19 % з них прямо стосуються комуністичних зусиль з перетворення держав – правління Мао Цзедуна, Сталіна, громадянські війни в Росії та Китаї; назагал марксизм постав значно потужнішою причиною насильства, ніж релігія).

Богослов Вільям Т. Кавано¹⁵, автор книги «Міф про релігійне насильство: секулярна ідеологія та корені сучасного конфлікту», порушивши проблему визначення та відмінностей релігійної війни від інших типів конфлікту, стверджує, що більшість дослідників припускаються однакової методологічної помилки – неспроможності переконливо розрізнити релігійне насильство від світського. На його думку, «секулярне насильство» дуже часто вмотивоване радикалізмом, розмежуванням, ірраціоналізмом, фобіями, але в нерелігійних формах (наприклад, націоналізм і націоналістичні ідеології, расизм, сліпий послух, що характерний для військових формувань збройних сил, вкорінена практика торгун та

¹³ White M. (2012) The Great Big Book of Horrible Things: The Definitive Chronicle of History's 100 Worst Atrocities. New York: W. W. Norton.

¹⁴ Pinker S. (2011) The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined. New York: Penguin.

¹⁵ Cavanaugh W. T. (2009) The Myth of Religious Violence: Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict. Oxford: Oxford University Press.

ін.). Автор піддає сумніву і висновок М. Юргенсмера, що релігія пов'язана з насильством в усіх без винятку релігійних традиціях. Кавано не відкидає ідею про те, що релігія здатна надихати на жорстокість і насильство, але заперечує, що цей тип насильства начебто «гірший» за світське, більше схильний до фанатизму, є значно ірраціональнішим і небезпечнішим, ніж секулярні ідеології. Риторика морального виправдання й історичного обов'язку не менш ефективно працює у світських ідеологічних доктринах – націонал-соціалізмі, марксизмі, фашизмі, рашизмі. Власне, тут знов зринає проблема релігійного / квазірелігійного характеру світських ідеологій. Якщо таким невласлива віра в трансцендентного Іншого, – наполягає Кавано, – а Божественне провидіння не сприймають за рушійну силу історичних подій, понад те, йдеться про «нову», «раціональну» та «правдиву» альтернативу ірраціональній релігійній ілюзії, то ці ідеології варто розглядати як секулярні.

Таким чином, прихильники цієї позиції у різний спосіб наполягають, що *більшість історичних воєн, як минулих, так і очікуваних у майбутньому, обумовлені багатьма факторами, різними причинами, численними інтересами й мотиваціями, але присутньо – цілком світськими. А релігійні мотиви обіймають серед них відносно невелику частку.*

Четверта (інструментальна) гіпотеза. У дебатах навколо сутностей та особливостей Нових воєн наявна й альтернативна позиція, адепти якої переконують, що питання релігії є насправду стрижневим для їх адекватного розуміння. Бо саме в цих війнах найпоєднаніше у вираженні *інструментальний підхід до релігії як дієвого засобу просування політичних інтересів*. Секуляризоване суспільство урозуміло силу релігійної риторики, символів і практик для сучасних політичних цілей, а цю силу можна використовувати як конструктивно, так і деструктивно. Так, за Г. Мюнклером¹⁶, релігію часто *використовують* для ідеологізації насильства (нав'язування релігійних норм, релігійних правил для жінок, релігійної дискримінації меншин, акцентування різних релігійних ідентичностей тощо). При цьому вакуум нових привабливих космополітичних соціальних проєктів нерідко заповнюють ідеалізованим ностальгічним уявленням про минуле. Саме в цьому криється небезпека неоімперських ідеологій, які штовхають до повернення священних воєн минулих століть¹⁷. Проводять думку (Р. Естрада, Р. Коста), що той період християнської історії, коли

релігію розуміли як інтегруючу силу суспільства, вже завершився (латинське «religare» давно не відповідає сутності тих процесів, що відбуваються з релігією), сучасну епоху наче «відтягують назад у середньовічний або навіть досередньовічний світ священної війни», вбивства в ім'я релігії¹⁸.

На концептуальному рівні висновують, що у процесі глобалізації *Церква втратила монополію на релігію*, а національна влада – монополію на політику. Головними конкурентами традиційних церковно організованих деномінацій став не атеїзм чи секуляризований гуманізм, але нецерковна духовність, з одного боку, та релігійно-політичні ідеології й політичні теології (що синтезують фундаменталізм, популізм, націоналізм, месіанство й геополітичні амбіції; натепер найдетальніше описані на прикладах ісламізму та православної політичної теології «русского мира») – з іншого.

Аргументують, що диктатори та автократичні, тиранічні режими сучасності послідовно й успішно інструменталізують релігію й священне: навмисне надають сакральність війні, аби розпалити ентузіазм мас. Саме цим засобом успішно скористався свого часу Сталін, який перевизначив нову світову війну як «Велику вітчизняну»; саме цей шлях цинічно обрав Путін, який переінакшив «спеціальну військову операцію» спершу на «зусилля припинити війну, яку розв'язав проти російського народу колективний Захід», згодом на «національно-визвольну боротьбу російського народу проти злочинного київського режиму і колективного Заходу», з лютого 2024 р. – на «боротьбу за виживання Росії», «доленосне питання життя і смерті для Росії», й нарешті провладна Російська православна церква проголосила російське вторгнення в Україну «священною війною».

Російсько-українську війну вже беруть за взірць маніпулятивного використання релігії та церкви у найбільшій війні на європейському континенті від часу Другої світової. Причому використання стратегічного й мультифункціонального: з метою ескалації збройного конфлікту; його легітимації та освячення; ідеологічного обслуговування; диверсійно-розвідувальної підтримки; пропагандистського просування; впливу на масову свідомість і громадську думку; мілітаризації суспільства; мобілізації людських ресурсів тощо. Вказують на те, що перетворення путінським режимом церкви на складник пропагандистської й мобілізаційної машини, живлення симулякру «великої історичної Росії» – на відміну від усіх попередніх історичних спроб політичної інструменталізації релігії – видалося найпростішим і найзручнішим завданням, позаяк під рукою влади вже був корпус слухняних церковників, десятиліттями вирощуваний у симбіозі релігійних інституцій

¹⁶ Münkler H. (2005) *The News Wars*. Cambridge : The Polity Press.

¹⁷ Jetter M., Mahmood R., Parmeter C. F., Ramírez-Hassan A. (2022) *Post-Cold War Civil Conflict and the Role of History and Religion: A stochastic search variable selection approach*. *Economic Modelling*. Vol. 114. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0264999322001535> (accessed 22.09.2024).

¹⁸ Estrada R. D., Costa R. (2019) *Religion and the New Wars Debate*. *Contexto Internacional*. Vol. 41 (1). P. 163–186.

і спецслужб. Пропагандистська машина, орієнтована на конформних і консервативних вірян, зображує Путіна мало не «Костянтином нових часів», який захищає «правдиво православний світ»¹⁹.

Дехто прямо вбачає у російсько-українській війні прообраз релігійних воєн нової епохи. Так, проф. Лукіан Н. Лейстян (Астонський університет, Бірмінгем) наводить хронологічний перелік подій від часу широкомасштабного вторгнення, що стали віхами релігійної мобілізації з обох сторін (та Європи в цілому)²⁰, і наполягає, що розв'язання війни вимагає не лише політичних і військових відповідей, а й релігійного рішення, заходів, що забезпечать «духовну незалежність» України від Росії. Дослідник виділив три ключові моменти релігійного виміру російсько-української війни:

- релігія є безумовно активною частиною військової стратегії та утримування політичної влади; використовується Росією як інструмент задля подальшої воєнної ескалації, релігійний дискурс прийнятий найближчим оточенням Путіна, верхівкою силових структур та апаратом безпеки;

- лінія фронту між українськими та російськими військами постала як релігійний кордон між європейським світським та ліберальним

східноправославним світом і російським православним фундаменталізмом;

- пошук дипломатичного та військового рішення з припинення конфлікту мусить брати до уваги роль релігії та церкви.

Власне кажучи, активне застосування таких технологічно вигострених інструментів, як-от релігія, масована пропаганда, інформаційна війна, гібридна війна, різні способи трансконтинентального шантажу (паливом, зерном, голодом, ядерною зброєю) й подібне і спонукають західних інтелектуалів до висновку, що Третя світова почалася вже – за допомогою нових засобів, у нових умовах, за іншими правилами (якщо такі взагалі є). А російсько-українська війна стала тією «точкою неповернення» від якої щочастіше артикулюють парадигму нової сторінки історії («не епохи змін, а зміни епохи»).

Чи палають вже осередки й локальні битви Третьої світової – питання складне, але її комбатанти напевне вже мобілізуються. І релігія *так чи інакше* (як потенційна ідеологія, сенсовірна ідентичність, засіб, технологія, мотивація...) значуще впливає на цю мобілізацію. Хтозна, чи спроможні релігійні ідентичності й цінності вплинути і на те, як і коли комбатанти прагнуть миру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Cavanaugh W. T. (2009) *The Myth of Religious Violence: Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. Oxford: Oxford University Press.

Encyclopedia of Wars (2005): in 3 vols / Ed. by Ch. Phillips and A. Axelrod. New York: Facts on File.

Estrada R. D., Costa R. (2019) *Religion and the New Wars Debate*. Contexto Internacional. Vol. 41 (1). P. 163–186.

Fox J. (2004) *The Rise of Religious Nationalism and Conflict: Ethnic conflict and revolutionary wars, 1945–2001*. Journal of Peace Research. Vol. 41 (6). P. 715–731.

Halík T. (2022) *Chrześcijaństwo na III wojnie światowej*. ZBRUČ. Available at: <https://zbruc.eu/node/111875> (accessed 22.09.2024).

Holt A. *The Myth of Religion as the Cause of Most Wars*. Available at: <https://apholt.com/2023/01/03/the-myth-of-religion-as-the-cause-of-most-wars/> (accessed 22.09.2024).

Hosler J. D. (2022) *Seven Myths of Military History* / Ed. by J. D. Hosler, A. J. Andrea, A. Holt. Indianapolis: Hackett.

Jenkins Ph. (2014) *The Great and Holy War: How World War I Became a Religious Crusade*. New York: HarperCollins.

Jetter M., Mahmood R., Parmeter C. F., Ramírez-Hassan A. (2022) *Post-Cold War Civil Conflict and the Role of History and Religion: A stochastic search variable selection approach*. Economic Modelling. Vol. 114. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0264999322001535> (accessed 22.09.2024).

Juergensmeyer M. (2008) *Global Rebellion: Religious Challenges to the Secular State, from Christians Militias to Al Qaeda*. Berkeley: University of California Press.

Juergensmeyer M. (2020) *God at War: The Alternative Realities of Religion and War*. New York: Oxford University Press.

Juergensmeyer M. (1994) *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State*. Berkeley: University of California Press.

Juergensmeyer M. (2022) *When God Stops Fighting: How Religious Violence Ends*. Oakland: University of California Press.

Kaldor M. (2001) *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press.

¹⁹ Halík T. (2022) *Chrześcijaństwo na III wojnie światowej*. ZBRUČ. Available at: <https://zbruc.eu/node/111875> (accessed 22.09.2024).

²⁰ Leustean L. N. (2023) *Is Russia's Invasion of Ukraine still a Religious War?* Available at: <https://blogs.lse.ac.uk/religioglobalsociety/2023/02/is-russias-invasion-of-ukraine-still-a-religious-war/> (accessed 22.09.2024).

Leustean L. N. (2023) Is Russia's Invasion of Ukraine still a Religious War? Available at: <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2023/02/is-russias-invasion-of-ukraine-still-a-religious-war/> (accessed 22.09.2024).

Malešević S. (2008) The sociology of New Wars? Assessing the causes and objectives of contemporary violent conflicts. *International Political Sociology*. Vol. 2. P. 97–112.

Münkler H. (2005) *The News Wars*. Cambridge : The Polity Press.

McDougall W. A. *The Myth of the Secular: Religion, War, and Politics in the Twentieth Century*. Available at: <https://www.fpri.org/article/2019/10/the-myth-of-the-secular-religion-war-and-politics-in-the-twentieth-century/> (accessed 22.09.2024).

Newman E. (2004) The 'New Wars' debate: A historical perspective is needed. *Security Dialogue*. Vol. 35 (2). P. 173–189.

Pinker S. (2011) *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York: Penguin.

White M. (2012) *The Great Big Book of Horrible Things: The Definitive Chronicle of History's 100 Worst Atrocities*. New York: W. W. Norton.